

СТРУКТУРНІ МОДЕЛІ ТЕКСТУ ЯК СИНТАКСИЧНОЇ ОДИНИЦІ

У запропонованій статті здійснюється спроба побудувати моделі тексту як синтаксичної одиниці з огляду на те, що потреба в такого типу метамові настільки ж актуальна, як і моделювання синтаксичної структури словосполучення й речення.

Ключові слова: синтаксис, структурна модель тексту, мовна модель, одиниці мови.

В предлагаемой статье осуществляется попытка построить модели текста как синтаксической единицы ввиду того, что необходимость в такого типа языке настолько же актуальна, как и моделирование синтаксической структуры словосочетания и предложения.

Ключевые слова: синтаксис, структурная модель текста, языковая модель, единицы языка.

In this paper an attempt is made to build the patterns of the text as a syntactical unit taking into account the fact that the necessity in such type of metalanguage is topical as well as the modelling of syntactical structure of word combination and sentence.

Key words: syntax, structural text pattern, language pattern, language units.

Моделювання вже давно увійшло до арсеналу методів лінгвістичного аналізу і стало особливо значущим для вивчення й опису синтаксичного рівня структури мови з його великим і практично нічим не обмеженим потенціалом. Вдало побудована модель синтаксичної одиниці дає, як відомо, можливість не тільки чітко маніфестувати матеріальну субстанцію цієї одиниці, але й збагнути категоріальну суть відповідного синтаксичного явища. Цілком закономірна у зв'язку з цим постійна увага лінгвістів до різного типу моделей і структурних схем основних синтаксичних одиниць, до моделей найперше словосполучень [10] і, звичайно ж, речення [1; 6; 9]. Однак, разом із словосполученням і реченням, в українському синтаксисі фіксуються й більш складні синтаксичні утворення, які І.К. Білодід називав великими синтаксичними сполуками [3] і які в сучасних граматиках української мови кваліфікуються як надфразна єдність, або складне синтаксичне ціле [13, с. 359], та текст [13, с. 627-628]. І якщо спроби побудувати модель складного синтаксичного цілого здійснювалися й здійснювалися навіть із настановою на текст [4], то структурних моделей власне тексту, наскільки нам відомо, лінгвісти ще не побудували, хоча потреба в такого типу метамові, мабуть, настільки ж актуальна, як і моделювання синтаксичної структури словосполучення й речення. Пропонована стаття й покликана хоча б якоюсь мірою заповнити наявну в указаному плані прогалину.

Не будемо зупинятися на загальній проблематиці лінгвістичного моделювання, оскільки вона достатньо повно висвітлена в спеціальних працях як теоретичного, так і практичного характеру [5; 8; 11]. Залишимо поза увагою все, що стосується дискусії про сутність тексту [12], відзначивши, однак, що текст ми тут розглядаємо як одну з основних синтаксичних одиниць [10, с. 7] і визначаємо його так: текст – це будь-яке комунікативно значуще, формально й змістовно завершене мовленнєве утворення, побудоване з певною прагматичною настановою.

Текст у такому тлумаченні повинен мати своє матеріальне вираження й, отже, може бути змодельований і представлений тією чи тією структурною схемою.

У системі синтаксичних одиниць текст слід розмістити, мабуть, на тому ж рівні, що і складне синтаксичне ціле, однак структурні параметри тексту, на відміну від цих параметрів надфразної єдності, детерміновані не настільки чітко. І якщо надфразна єдність – це, як мінімум, два речення, певним чином пов'язаних між собою, тобто конструктивно об'єднаних самостійних і цілком конкретних синтаксичних утворень, то текст як синтаксична одиниця в структурному плані однозначно визначений бути не може. Його безпосередніми складниками чи навіть єдиним його складником може виявитися будь-яке мовленнєве явище, практично будь-яка одиниця мови. Формально текст не співвідноситься навіть

із тим, що І.К. Білодід [3] кваліфікує як велику синтаксичну сполуку, оскільки його обсяг може бути обмежений і одним реченням, й одним словосполученням чи словоз'єднанням, і одним словом чи квазісловом, аж до окремого символу, яким може виявитися, скажімо, одна літера типу *M* біля станції метро чи *P* у місцях паркування автомобілів.

В окремому випадку, хоча й досить часто, текст, звичайно, може повністю збігатися з надфразною єдністю, якщо остання є закінченим твором чи змістовно виділеним його фрагментом. Тоді відношення і зв'язки між його компонентами входять у відповідні аналітичні вирази в тому чи тому їх метамовному поданні. Однак – і це досить суттєво – указані зв'язки і відношення в такій ситуації є параметрами моделі не тексту, а іншої синтаксичної одиниці, яка його утворює, а саме надфразної єдності. І надфразних єдностей, причому з найрізноманітнішими типами зв'язків між їх компонентами, в одному тексті може бути скільки завгодно. При цьому тільки самі ці єдності будуть безпосередньо складниками відповідного тексту, подібно до того, як безпосередньо складниками будь-якого складного синтаксичного цілого є речення, які його утворюють, а не члени цих речень (підмет, присудок, означення й под.), і як безпосередньо складниками складного речення є його частини, а не їх конструктивні елементи – слова й словосполучення із своїм конкретним у межах даної предикативної зони функціональним маркуванням.

Вважаємо, у зв'язку з викладеними міркуваннями, що структурна модель тексту може являти собою його образ як деякої множини, яка задається зазначенням елементів, що утворюють цю множину, з указаними їх властивостями, якими, зрозуміло, є певні лінгвістичні характеристики цих елементів, перш за все, як синтаксичних одиниць. І якщо, зокрема, текст сучасною українською мовою може в принципі являти собою будь-яку мовну чи мовленнєву одиницю – від однієї окремої графеми, яка, як правило, кваліфікується як слово, до складного синтаксичного цілого, а може виявитися й будь-якою послідовністю такого типу конструктивних утворень, то і як модель українського тексту може бути, мабуть, зафіксований образ відповідної мовної чи мовленнєвої одиниці, а там, де в цьому виникне потреба, і деяка послідовність таких образів. При цьому в процедуру моделювання тексту легко вводиться апарат і символіка теорії множин, яка пов'язана із завданням і символічним зображенням множини, коли загалом ця множина задається переліком її складників у фігурних дужках:

$$M = \{a, b, c, \dots z\}.$$

В окремих же випадках ми маємо три аналітичних вирази:

$M = \{a\}$ – множина, що складається з одного елемента;

$M = \{a, b, c, d\}$ – множина, що складається з кінцевого числа елементів;

$M = \{a, b, c, d, \dots\}$ – нескінченна множина [7, с. 307].

Стосовно тексту як множинності елементів, які є його безпосередньо складниками, ми використовуємо іншу символіку, символіку власне лінгвістичну і, звичайно ж, цілком конкретну. Так, позначивши текст великою латинською літерою *T*, слово як образ тексту – буквою *W*, словосполучення, яке є текстом, – буквою *C*, речення, якщо воно закінчений мовленнєвий твір чи його фрагмент, – символом *S* і, нарешті, складне синтаксичне ціле знову ж як власне текст чи фрагмент тексту – символом *L* (все відповідно до англійських термінів *Text, Word, Construction, Sentence* й *Larger – then – the sentence*), ми зможемо, перш за все, побудувати чотири базових, як і при моделюванні інших синтаксичних одиниць [10, с. 79], моделі українського тексту, які складаються тільки з одного якогось із вказаних компонентів. Ці моделі матимуть такий вигляд:

$$T = \{W\}; T = \{C\}; T = \{S\}; T = \{L\}.$$

Перші дві з цих моделей є образами, скажімо, різного типу текстів на вивісках (*Аптека. Вихід. Висока напруга. Залізничні каси*). Друга пара моделей, крім випадків спеціальної комунікації, пов'язаних, наприклад, із рекламою, анонсуванням, телефонним чи телеграфним зв'язком і под. (*Міністерство охорони здоров'я України попереджає, що надмірне вживання алкоголю шкідливе для вашого здоров'я*), досить часто співвідноситься з цілими художніми творами, особливо поетичного жанру, як це має місце, наприклад, у віршах М. Рильського «Пізні солов'ї»:

*Уже весна відсвяткувала
Свої вишневі весілля,
Уже до літнього причала
Пливе запліднена земля,
Вже колос виник на ячмені,
Отож, здавалось би, пора
Пісні покинути шалені,
Як мудрість каже нам стара,
Вже підростуть небагом діти,
І їм наступної весни
Самим співати і любити
Серед ясної гущину, –
Проте в сріблястім верболозі,
Тасмні спільники мої,
Не підкоривши серця прозі,
Співають пізні солов'ї [2, с. 115].*

Тому будь-яка з побудованих базових моделей тексту й лінгвістично значуща, і цілком адекватна. Будь-яка з них, як нам видається, легко інтерпретується.

Що стосується можливості внесення в ту чи ту модель тексту кількох елементів, які належать до однієї й тієї ж чи до різних синтаксичних одиниць, то тут є свої нюанси. І досить суттєві при цьому принаймні дві обставини. Перша стосується моделей $\{W\}$ та $\{C\}$ і пов'язана з тим, що текст, як це не видається, на перший погляд, і дивним, не може бути побудований із кількох слів чи кількох словосполучень. Слово й словосполучення можуть бути кваліфіковані як

текст тільки тоді, коли вони повністю цей текст складають, не вимагаючи при цьому ніяких доповнень прагматичного характеру. В усіх інших випадках такого типу синтаксичні одиниці у складі тексту виявляються вже реченнями і як речення входять в інші моделі тексту. І ось два приклади.

У М. Шеремета є такі вірші:

Зима. Метелиця. Засніжен

Аж по самі віконця хат

Глухий, провінціальний Ніжин... [2, с. 374].

А в циклі Миколи Бажана «Міцкевич в Одесі» ми читаємо:

І сніг, і дощ...

Безлюддя й чужини розпачлива печать.

Тверді тополі серед площ

Обмерзлим віттям гостро деренчать [2, с. 257].

І немає, очевидно, сумнівів у тому, що в складі першого з наведених текстів як його компоненти ми виділимо не словоформи *зима* й *метелиця*, а речення *Зима* й *Метелиця*, які, будучи односкладними номінативними, тобто маючи характеристики, властиві саме реченню, і одночасно через ці характеристики (а не характеристики тексту!) матеріально виражені однією словоформою.

Аналогічна метамовна ситуація й у віршах М. Бажана, які починаються не словоз'єднанням *і сніг, і дощ* і наступним за ним словосполученням із стрижневим словом *печать*, а реченням, які побудовані з указаних конструкцій. І, отже, якщо в даному випадку говорити про структурні моделі наведених текстів як розгорнутих базових моделях, то потрібно фіксувати не аналітичні вирази типу {W W S} та {C C S}, а модель {S S S}, одну й ту ж без звертання до образів надфразних едностей для обох текстових побудов. Дотримуючись викладених міркувань у моделі такого, скажімо, тексту М. Бажана, як

Ясна оселе! Ти благословляла,

Ти кликала, ти сяла за Дніпром,

Як бранка темної навали,

Увінчана закровленим вінком [2, с. 246],

потрібно фіксувати не словосполучення й речення, не два речення, одне з яких є вокативним, а всього лише одну синтаксичну одиницю – складне синтаксичне ціле, що дасть нам останню з наведених базових структур – модель {L}.

Друга суттєва обставина, пов'язана з особливостями доповнення, розгортання й комбінування базових моделей тексту, і зокрема моделей {S} і {L}, стосується їх обсягу, тобто кількості внесених у ці моделі компонентів як синтаксичних одиниць рівня речення й надфразних едностей. Справа в тому, що через структурну недетермінованість тексту в лінгвістів немає будь-яких скільки-небудь переконливих і теоретично виправданих підстав для встановлення кінцевого числа його компонентів. Єдине, що цілком певно можна в цьому випадку стверджувати, що їх кількість не нескінченна, оскільки вже у визначення тексту як

синтаксичної одиниці закладена вимога завершеності цього мовленнєвого твору. Будь-який текст кінцевий, хоча при цьому може бути й дуже великого обсягу. Природно виникає питання про те, який обсяг тексту прийнятний під час його моделювання, а відповідно, і скільки компонентів повинна (чи може) мати в собі модель тексту як загалом, так і в окремій комунікативній ситуації. Так цілком, слід думати, виправдане протиставлення моделей типу {L} і {L L} чи, скажімо, {S S} і {S L}, які дають нам важливу інформацію про структурні параметри модельованого мовленнєвого ланцюга. Таку ж інформацію можна вилучити з осяжної ще моделі такого, наприклад, типу, як {S S L L L}, коли ми зможемо якось інтерпретувати, а за умови певної затрати сил і засобів навіть віднайти чи штучно створити комунікативну ситуацію, у якій деякий текст був би поданий двома формально не пов'язаними одне з одним реченнями й трьома наступними за ними надфразними едностями, щось типу:

Темніє. // Вітер помітно посилюється. // Над суцільним килимом зелені в'ється серпанок. За його кількістю можна визначити, скільки в селі хат. // Загавкав чийсь собака. Загавкав і замовк. Чи надовго? // Дощ ось-ось наддожене нас із братом. Щоб сховатися від нього, ліземо під перекинутий уверх дном на березі човен. Засинаємо.

Модель цього тексту має такий вигляд:

{S S L L L}

Але чи потрібно фіксувати й протиставляти моделі типу {S L L L L L L L L L L} і {S L L L L L L L L L L}, друга з яких відрізняється від першої тільки тим, що в ній на один символ надфразної едності менше, ніж у першій, – питання, думаємо, зайве. Настає питання про фіксування в моделі тексту великого обсягу всіх його складників нам видається недоцільною. Модель повинна описувати найпринциповіший характер структурної організації модельованого синтаксичного явища й після фіксації якоїсь осяжної, легко інтерпретованої кількості його компонентів: одного, двох, трьох, чотирьох і т. д., залежно від суті виконуваних завдань, – використати, а, отже, і символічно подати домінуючу багатоконтактність, використавши, наприклад, крапки. Нам у цьому плані найбільш раціонально видається така межа узагальнення:

- однокомпонентна структура – {S} і {L};
- двокомпонентна структура – {S S}, {L L}, {S L} і {L S};
- трикомпонентна структура – {S S S}, {L L L}, {S L L}, {L S L}, {L L S}, {S S L}, {S L S} і {L S S};
- багатоконтактна структура – {S ...}, {L ...}, {S L ...} і {L S ...}, де перша модель є образом тексту, що складається з будь-якої більше трьох кількості окремих речень, друга – образом тексту з будь-якої більше трьох кількості надфразних едностей, третя й четверта моделюють тексти, у яких по-різному комбінуються речення й надфразні едності, в

одному випадку починаючи з речення, в іншому – зі складного синтаксичного цілого.

Відзначимо також, що, як засвідчує досвід роботи з текстами, найчастіше текст може бути поданий у своєму образі двокомпонентними структурами, потім – за зменшенням частоти – однокомпонентними, трикомпонентними й багатокомпонентними.

До образів тексту можна застосувати операцію контамінування [11, с. 120], отримавши в такий спосіб загальні моделі тексту українською мовою у викладеному метамовному їх поданні. Їх буде дві. Одна – для компонентів тексту, які не комбінуються, інша – для текстів, побудованих із речень і великих синтаксичних сполук. Перша має такий вигляд:

$$\left\{ \begin{array}{c} C \\ W \end{array} \right\}$$

Другу ми одержимо, вказавши, що речення й надфразну єдність у тексті можуть супроводжувати кілька такого типу синтаксичних одиниць і що надфразна єдність як у першій, так і в наступних позиціях тексту зустрічається частіше, ніж окреме речення. Ось ця модель:

$$\left\{ \begin{array}{c} L \\ S \end{array} \left[\begin{array}{c} L \\ S \end{array} \dots \right] \right\}$$

І ще одна, вже остаточна ілюстрація комплексного характеру. Ось вірш Юрія Гойди «Виноград»:

*Блищить виноград, ніби дощик рясний.
Він чистий, як небо, як сонце, ясний.
Говорять, що в соках вирує блакить,
Що зір виноградаря в ньому горить,
Що труд і любов є у горні п'янкім,
Що гори карпатські відбилися в нім!* [2, с. 336].

До тексту цього вірша входять два компоненти: надфразна єдність (два перших рядки) і супровідні

його речення. Отже, це двокомпонентна структура, втілена в модель $\{L S\}$.

Якщо тепер звести до одного аналітичного виразу структурні схеми наведених текстів віршів М. Шеремета, М. Бажана та Ю. Гойди, ми, як це неважко побачити, отримасмо таку модель, умовно кажучи (умовно через невеликий обсяг вибірки), українського поетичного тексту:

$$\left\{ \begin{array}{c} L \\ S \end{array} (S (S)) \right\}$$

Такі загальні принципи моделювання тексту як синтаксичної одиниці базуються на поданні його компонентів переважно у вигляді їх образів із тим чи тим ступенем узагальнення відповідних аналітичних виразів. Що стосується різного типу нестандартних синтаксичних утворень, окремих деталей і процедур часткового характеру, то дослідник, зрозуміло, може по-своєму тлумачити якісь конкретні мовленнєві структури, по-своєму переводити їх у модельне подання і вибирати для такого подання власні, прийнятні для нього в даній комунікативній ситуації прийоми опису цих структур, не виходячи, однак, за межі загальних принципів лінгвістичного моделювання, орієнтуючись на основні положення метамови синтаксису.

Модель – це певний інструментар лінгвіста, й інструментар цей, з одного боку, може вдосконалюватися і втілюватися в якісь нові форми, з іншого ж боку, використовуватися під час виконання тих чи інших конкретних завдань лише тією мірою й із застосуванням тільки тих процедур відповідного теоретичного апарата, які сприяють виконанню поставлених завдань, полегшують їх виконання. Тому й наші побудови ми можемо пропонувати теж як певний інструментар вивчення та опису структури тексту в будь-яких його конкретних виявах у мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 192 с.
2. Антологія української поезії: В 4-х т. – К.: Вид-во худ. літ., 1958. – Т. 3. – 444 с.
3. Білодід І.К. Стилістика великих синтаксичних сполук // Укр. мова і літ. в шк. – 1970. – № 12. – С. 16-25.
4. Вейхман Г.А. Текст и его синтаксические конститuentы // Филол. науки. – 1989. – № 4. – С. 80-82.
5. Волошин В.Г. Комп'ютерна лінгвістика: Навчальний посібник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. – 382 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
7. Кондаков Н.И. Логический словарь. – М.: Наука, 1971. – 638 с.
8. Лосев А.Ф. Введение в общую теорию языковых моделей. – М.: УРСС, 2004. – 294 с.
9. Меншиков І.І. Синтаксична структура речення та її аналітичне зображення // Структура мови і статистика мовлення. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 121-128.
10. Меншиков І.І. Структура словосполучення в сучасній українській літературній мові / І.І. Меншиков, І.С. Попова. – Д.: РВВ ДДУ, 2000. – 36 с.
11. Меньшиков И.И. Курс лекций по основам информатики и прикладной лингвистики. – Д.: РВВ ДНУ, 2007. – 152 с.
12. Селиванова Е.А. Основы лингвистических теорий текста и коммуникации. – К.: ЦУЛ «Фитосоцицентр», 2002. – 336 с.
13. Українська мова. Енциклопедія / За ред. Русанівського В.М., Тараненка О.О. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Рецензенти: д.філол.н., професор Дубова О.А.,
д.філол.н., професор Тропіна Н.П.